

II. Meşrutiyet'in İlanı Sonrasında Sadrazam Kâmil Paşa ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktidar Mücadelesi

Bayram Ayna*

Fuat Kuyucu**

ORCID: 0000-0002-8541-7256 ORCID: 0000-0002-1348-795X

Öz

1908 yılında II. Meşrutiyet ilan edilince, Osmanlı Devleti'nde yeni bir dönem başladı. Meşrutiyet'i Sultan II. Abdülhamit'e zorla ilan ettiren İttihat ve Terakki Cemiyeti, bir süre devlet yönetiminde doğrudan söz sahibi olmadı. Bu durum Sadrazamlar tarafından kurulan hükümetlerle, İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında sorunlar yaşanmasına neden oldu. Devlet hiçbir zaman çift başlılıkla yönetilemezdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından kurulan ve için önde gelen üyelerin yer aldığı Heyet-i Mahsus, Sadrazam Kâmil Paşa ile başlangıçta işbirliği yapmalarına rağmen bir süre sonra anlaşmazlığa düştüler. Meşrutiyetin ilan edildiği ilk zamanlarda, Cemiyet devleti idare edecek kadrolara değildi. Bu sorun da kendilerine yakın gördükleri devlet adamlarını desteklemekle giderilecekti. Fakat daha sonraki gelişmeler gösterdi ki muktedir olmak için, iktidarı tam olarak ele almak gerekiyordu. Kâmil Paşa ile İttihatçılar arasındaki sorunun temel nedeni, devlet yönetiminde tam olarak kimin söz sahibi olacağıydı. Bu çalışmada Meşrutiyetin ikinci kez ilanı sonrasında, üçüncü kez Sadrazam olan Kâmil Paşa ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki iktidar mücadelesi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kâmil Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meşrutiyet

Gönderme Tarihi: 12/03/2021

Kabul Tarihi: 30/03/2021

* Dr., Kahramanmaraş-Türkiye, ayna76@gmail.com

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü, Kahramanmaraş-Türkiye, fuat.kuyucu3828@gmail.com

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

AYNA, B. Ve KUYUCU, F., "II. Meşrutiyet'in İlanı Sonrasında Sadrazam Kâmil Paşa ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İktidar Mücadelesi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 8, S. 1., 2021, s. 67-82.

The Power Struggle of the Grand Vizier Kâmil Pasha and the Committee of Union and Progress after the Declaration of the II. Constitutional Monarchy

Bayram Ayna*

Fuat Kuyucu**

ORCID: 0000-0002-8541-7256 ORCID: 0000-0002-1348-795X

Abstract

In 1908, when the II. Constitutional Monarchy was declared, a new era started in the Ottoman Empire. Sultan II. Abdülhamit was forced to declare the II. Constitutional Monarchy by The Committee of Union and Progress , for a while the committee could not have a direct say in the state administration. This situation caused problems between the governments established by the Grand Vizier and the Committee of Union and Progress. The state could never be ruled by two heads. The Special Delegation, which was founded by the Committee of Union and Progress and had prominent members, came into a conflict with the Grand Vizier Kâmil Pasha after a while, although they initially cooperated. In the early days of the Constitutional Monarchy, the Association was not a sufficient cadre to govern the state. This problem would be solved by supporting the statesmen they saw close to them. But subsequent developments showed that, the full power of the government must be taken to be powerful. The main reason of the problem between Kâmil Pasha and the Unionists was exactly who would have a say in the state administration. In this study, the power struggle between Kâmil Pasha, who became the Grand Vizier for the third time after the Second Constitutional Monarchy, and the Committee of Union and Progress will be discussed.

Keywords: Kâmil Pasha, Committee of Union and Progress, Constitutional Monarchy.

Received Date: 12/03/2021

Accepted Date: 30/03/2021

---

* Doctor, Kahramanmaraş-Turkey, ayna76@gmail.com

**Master, Kahramanmaraş Sutcu Imam University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
Department of Public Administration, Kahramanmaraş-Turkey, fuat.kuyucu3828@gmail.com
You can refer to this article as follows:

AYNA, B. Ve KUYUCU, F., ‘‘II. Meşrutiyet’in İlanı Sonrasında Sadrazam Kâmil Paşa ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin İktidar Mücadelesi’’, *Academic Journal of History and Idea*, Vol. 8, Issue.1, 2021, p. 67-82.

Борьба за власть великого визиря Камиль паши . Единение и прогресс общества после объявления Второй Конституционной Монархии

Байрам Айна*

Фуат Куюджу**

ORCID: 0000-0002-8541-7256

ORCID: 0000-0002-1348-795X

Резюме

Когда в 1908 году была провозглашена Вторая Конституционная Монархия, в Османском государстве началась новая эра. Культ веры и прогресса, который заставил Султана Абдулхамиду 2-го провозгласить Конституционализм, какое-то время не мог иметь прямого влияния на государственную администрацию. Эта ситуация вызвала проблемы между правительствами, созданными великими визириями, и обществом единения и прогресса. Государство никогда не могло управляться с двумя головами. созданная Джамаатом Единения и Прогресса делегация включавшая в себя выдающихся личностей изначально были заодно с Садразамом Камилем пашой, но позже у них возникли разногласия. В первые дни, когда был провозглашен Конституционализм, общество было готово к тому, чтобы кадры управляли государством. Эта проблема могла быть решена путем поддержки государственных деятелей, которых они видели рядом с собой. Но последующее развитие событий показало, что для этого необходимо полностью взять власть в свои руки. Основная причина разногласий между Камилем пашой и Иттихадчиками заключалась именно в том, кто имел право голоса в государственной администрации. В этом исследовании после второй декларации конституционализма будет обсуждаться борьба за власть между третьим визирем Камилем пашой и обществом Единения и Прогресса

ключевые слова: камил паша, общество единения и прогресса, конституционная монархия.

Получено: 12/03/2021

Принято: 30/03/2021

---

* доктор, Кахраманмараш- Турция, ауна76@gmail.com

**Аспирант, Молочный университет имама Кахраманмараша, факультет экономики и административных наук, Департамент государственного управления, Кахраманмараш- Турция, fuat.kuyucu3828@gmail.com

Ссылка на статью:

AYNA, B. ve KUYUCU, F., “II. Meşrutiyet’in İlanı Sonrasında Sadrazam Kâmil Paşa ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin İktidar Mücadelesi”, *академическая история и мысль* Т.8, NO. 1, 2021, С. 67-82.

Giriş

Meşrûtiyet kavramı, Arapça kökenli olan kelime “şart”tan türetilmiştir. Bir hükümdarın başkanlığı altında bulunan parlâmento idaresi olarak tanımlanmaktadır. Osmanlı Devleti’nde 1876 anayasasıyla başlayan ve 1909 değişiklikleriyle devam eden hukukî ve siyasî dönem, Meşrutiyet dönemi olarak adlandırılmaktadır.¹ Meşrûtiyet, 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Devleti’nde siyasî bir terim olarak kullanılmaya başlandı. Bu dönemde meşrutiyet, anayasası ve meclisi olan saltanat-hilâfet rejimi olarak anlaşılmaktaydı. Bu kavram 1876 Kanûn-i Esasi’nin ilanından önce Esad Efendi’nin Hükümet-i Meşrûta adlı eserinde anayasal monarşi olarak ifade edilmiştir.²

Osmanlı Devleti içinde çeşitli unsurların yaşadığı çok uluslu bir yapıya sahipti. Bu çok uluslu yapıyı yönetmek için kullanılan millet sistemi, 1789 Fransız İhtilâli ile ortaya çıkan ve çok uluslu büyük devletleri derinden sarsan milliyetçilik akımı ile birlikte etkisini yitirdi. Padişahın tebaası olan uluslar artık kendilerini Osmanlı olarak değil de, Yunan, Bulgar, Arnavut ve Arap şeklinde niteliyordu. Milliyetçilik akımının Osmanlı için en tehlikeli yönü ise, devletin tebaası olan Müslüman unsurların da artık kendilerini Osmanlı olarak görmemesiydi. Bu durum devlet sisteminde ciddi bir sıkıntının varlığına işaret ediyordu. İttihatçılar bu sorunların ancak, ilan edilecek Kanun-i Esasi ile her kesime yönetimde temsil hakkı verilmesiyle çözüleceğine inanıyorlardı.³

23 Aralık 1876 yılında, I. Meşrutiyet Sultan II. Abdülhamit tarafından ilan edildi. Meclis-i Mebûsan çalışmalarına devam ederken bir taraftan da Osmanlı- Rus savaşı devam ediyordu. Rus ordusu Yeşilköy’e kadar ilerleyerek ve İstanbul’a iyice yaklaşmıştı. Bu ilerleyiş gerçekte gittikçe tehlikeli bir hal alıyordu. Meclis-i Mebûsan’daki mebûslar savaştaki durumun kötüye gidişinden, Sultan II. Abdülhamit sorumlu tutuyorlardı. Padişah da bu durumu hissediyordu. Sultan Abdülhamit, Kanûn-i Esasi’nin kendisine verdiği yetkiyi kullanarak 13 Şubat 1878’de meclisi süresiz olarak kapattı. Görünürde padişah, Osmanlı-Rus

¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat (Eski Ve Yeni Harflerle)*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2008, s.631-632.

² M. Şükrü Hanioglu, “Meşrutiyet” *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 29., Ankara 2004. s. 388.

³ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 70.

savaşını bahane ederek Meclis-i Mebûsan'ı kapatmıştı. Fakat bunun dışında asıl sebepler daha başkaydı. Sadece bu savaş, padişaha istediği fırsatı vermişti. Yüzyıllardır saltanatla yönetilen halk, sosyal ve psikolojik yönden bu sisteme hazır değildi. Saray görevlileri ve devlet memurları da meşrutî yönetime karşı çıkıyorlardı. Meclisin varlığı Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale eden yabancı devletleri de memnun etmemişti. Daha önceleri ikna etmek için sadece sadrazam ve padişahla uğraşıyorlardı. Fakat bu sefer Meclisteki mebusları da ikna etme mecburiyeti orta çıkmıştı.⁴

Sultan II. Abdülhamit'in 33 yıllık iktidarı sırasında, Jön Türk hareketi iyice güçlenmişti.⁵ 23 Temmuz 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanından önce yaşanan gelişmeler, adeta II. Abdülhamit'in sonunu getirmekle kalmamış devletin çöküşünü de bir anlamda hızlandırmıştır. İngiltere Kralı Edward ile Rus Çarı Nikola, Yakındoğu ve uzak doğuda yeni sömürgeler kurmak ve bu sömürgeler aracılığıyla kendilerine yeni üsler kurmak için 9 Haziran 1908 tarihinde Reval'de bir görüşme yaptılar. İstanbul ve Çanakkale Boğazları, Makedonya ve başkent İstanbul'un durumlarının bu görüşmelerde ele alındığı haberi adeta İttihatçıları ayağa kaldırdı.⁶ Reval Görüşmeleri'nde her iki hükümdarın amacı, gittikçe güçlenen Almanya'nın daha fazla güçlenmesine engel olarak bir denge politikası izlemektir. Bu görüşmelerde Makedonya'nın durumunun da ele alınması, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Rumeli'deki Osmanlı topraklarının söz konusu devletler tarafından paylaşılacağı şeklinde anlaşıldı. İttihatçılar, Sultan II. Abdülhamit'in bu duruma sessiz kaldığını ve bu durumu kabullendiğini düşünüyorlardı. Manastır ve Selanik Rumeli'nin önemli şehirleri, bir anlamda Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya açılan penceresi konumundaydı. İttihatçılar bu şehirlerde çok iyi örgütlenmişlerdi. Reval Görüşmeleri Manastır ve Selanik'te bulunan İttihatçıların önemli isimlerinden olan, Enver, Eyüp Sabri ve Niyazi Beylerin harekete geçmelerine sebep oldu.⁷

Kolağası Niyazi Bey, Sultan Abdülhamit yönetimini Reval görüşmelerine karşı kayıtsız davranmakla suçluyordu. Niyazi Bey bu durumu protesto etmek ve Meşrutiyet'in yeniden ilanını sağlamak üzere emrindeki kuvvetlerle Resne'den ayrılarak dağa çıktı. İstanbul'daki Mabeyn Başkatipliği'ne ve Manastır' cemiyetin isteklerini içeren bir beyanname gönderdi. Niyazi Bey'in bu hareketi diğer İttihatçıları da cesaretlendirdi. Niyazi Bey ve dağa çıkanların

⁴ Yılmaz Kızıltan, "I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Meb'ûsan'ı" *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 26, S. 1, Ankara 2006, s.270-271.

⁵ İhsan Burak Birecikli, "Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme", *Gazi Akademik Bakış*, C.2, S.3, Ankara 2008, s. 215

⁶ Oral Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, 23. Baskı Eylül 2012, s. 602.

⁷ Cemil Öztürk, *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk İnkılap Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti*, İstek Yayınları, İstanbul 2018, s.81.

cezalandırılması için Sultan Abdülhamit tarafından geniş yetkilerle Manastır'a gönderilen Ferik Şemsi Paşa'nı öldürülmesi, İttihatçıların cesaretini daha da artırdı. Ferik Şemsi Paşa'nın yerine görevlendirilen Müşir Osman Paşa'nın da İttihatçılar tarafından tutuklanması ve İttihatçıların taraftarlarının giderek artması Sultan II. Abdülhamit'i Meşrutiyeti ikinci kez ilan etmek zorunda bıraktı.⁸

Yüzyıllardır devam eden Osmanlı Devleti'nin genişlemesi sonra ermişti. Artık daha önce kazanılan toprakları bir bir kaybediliyordu. Artık batı emperyalizminin sömürü pazarı haline gelmişti. Bulduğu jeopolitik önemden dolayı, adeta boğaz tokluğuna Hindistan yolunun bekçiliğini yapıyordu. Başta askeriye olmak üzere birçok alanda geri kalmışlığı kendi dinamikleri ile çözemeyecek durumdaydı. Bunun sonucu olarak her alanda dışa bağımlı olma zorundaydı.⁹

İkinci Meşrutiyetin ilanı ile Osmanlı Devleti'nin gittikçe kötüye giden durumunun düzeleceği, bir türlü çözülemeyen her türlü sosyal ve iktisadî sorunların sona ereceği düşünülüyordu. Fakat daha sonraki gelişmeler gösterdi ki Meşrutiyet'in ilanı beklentileri karşılamaktan çok uzaktı. Bu nedenle ortaya çıkan sevinç ve barış ortamı çok kısa sürdü. Osmanlı Devleti, yeni savaşlarla ve uluslararası sorunlarla daha çok mücadele etmeye başladı.¹⁰ Meşrutiyet'in ilanı ile ilgili Hikmet Bayur, dünyada çok az hareketin Meşrutiyet gibi büyük ümitler doğurduğunu fakat bunun çok çabuk ve kesin olarak boşa çıktığını ifade etmektedir.¹¹

İttihat ve Terakki Meşrutiyet'i ilan ettirmekle muazzam bir başarı elde etmişti. Büyük bir devleti yöneten Padişahın iradesi birdenbire yıkılmıştı. Hürriyet artık halkın parolası olmuştu. Fakat çok geçmeden, devlet otoritesinin ortadan kalkması endişe verici hadiselere neden oldu. Otorite yokluğu menfaatçilerin, ihtiras peşinde koşanların işine yarıyordu. İstanbul'daki hapishaneler boşaltılarak, ne kadar suçlu varsa sokaklarda gezmeye başlamıştı. Gazete manşetleriyle büyük devlet memurları görevlerinden alınıyordu. Ülkenin birçok yerinde durum, İstanbul'dan farksız değildi. Fakat bu durum İttihat ve Terakki'nin devlet yönetimine hiç hazır olmadığını, bu vazife karşısında hazırlıksız olduğunu gösterdi.¹²

⁸ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945, s. 159.

⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, C.1.*, Hürriyet Vakfı Yayınları, Ocak 1988, s.4.

¹⁰ T. Z. Tunaya, *a.g.e.*, s.3.

¹¹ Hikmet Bayur, *Kâmil Paşa'nın Siyasi Hayatı*, Sanat Basımevi, Ankara 1954, s.242.

¹² Talât Paşa, *Ermeni Vahşeti ve Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2006, s.31-32.

Said Paşa Kabinesi ve İttihat Terakki Cemiyeti

Meşrutiyet ikinci kez ilan edileceği zaman hükümetin başında Sadrazam Küçük Sait Paşa vardı. Makedonya'dan gelen telgraflarda, Kanun-ı Esasi ilan edilmediği takdirde tahta değişiklik yapılacağından sürekli bahsedilmesi II. Abdülhamit yönetimini endişeye sevk etti. Sadrazam Sait Paşa başkanlığında Nazırlar Kurulu toplantısı yapıldı. Nazırlar Kurulu herhangi bir karara varamayınca, Sultan Abdülhamit Anayasanın yeniden ilan etmek istediğini kurula bildirdi. (24 Temmuz 1908)¹³

Sadrazam Sait Paşa Meşrutiyet'e sadece görünüşte bağlıydı. Bu nedenle kendisinden beklenen reformları yapması imkânsızdı. Halk tarafından tecrübeli bir devlet adamı olarak bilinmesine rağmen, yeni sistemle ilgili hiçbir çalışma yapmadı. İstanbul'da bulunan büyük devlet elçileri de çağrılarak, şeyhülislamın da hazır bulunduğu bir ortamda padişah Meşrutiyete bağlı kalacağına dair yemin etti. 1 Ağustos'ta padişahın Hatt-ı Hümayun'u Bab-ı Âli'de okundu. Padişah Şeyhülislamı, Harbiye ve Bahriye Nazırlarını doğrudan atayabilecekti. Diğer Nazırları ise Sadrazam belirleyecekti. Bu süreç Sadrazam Sait Paşa kabinesinin istifası ile sonuçlandı.¹⁴

1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi'ye göre, Harbiye ve Bahriye Nazırlarını atama yetkisi Sadrazama verilmişti. Padişah Şeyhülislamı ve hükümeti kurmakla da sadrazamı seçme yetkilerine sahipti. Fakat Sultan II. Abdülhamit, yayınladığı Hatt-ı Hümayunun 10. maddesinde Sadrazam ve Şeyhülislamın yanı sıra Harbiye Nazırı ile Bahriye Nazırını atama yetkisini de kendi uhdesine aldı. İttihatçıların buna karşı çıkmasının en önemli nedeni ise cemiyetin üyelerinin çoğunun küçük rütbeli subaylar olması idi. Padişahın askerî yönetimin başına kendi istediği kişiyi ataması, İttihatçıları zayıflatabilecek bir hamleydi. Sait Paşa'yı da bu durumun sorumlusu olarak gören Cemiyet önde gelenleri, bu durumu Meşrutiyeti gözden düşürmek olarak görüyorlardı. Yukarıda ifade edilen nedenlerden dolayı Sait Paşa'nın kabinesinin İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birlikte çalışması mümkün değildi.¹⁵ Hakkı Paşa dışında kalan diğer kabine üyeleri eski rejim ile adı anılan kimselerdi. Kabine üyeleri arasında suiistimal ve hafiyecilikle tanınanlar vardı. İttihatçılar yaptıkları ilk görüşmede Sait Paşa'ya, bu kabine ile Meşrutiyet döneminde devletin yönetilmesinin mümkün olmadığını kendilerinin de buna karşı olduklarını ifade etmişlerdi. İttihatçılar zaten var olan sistemi değiştirmek için mücadele veriyorlardı. Sait Paşa kabinesi ile birlikte çalışmak, onların bu

¹³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s.40.

¹⁴ E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁵ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yayınları, İstanbul 1999, s.37.

verdikleri Meşrutiyet mücadelesini anlamsız kılıyordu.¹⁶ 22 Temmuz 1908 tarihinde göreve gelen Küçük Said Paşa olarak da bilinen Sadrazam Sait Paşa, 4 Ağustos 1908'de görevinden ayrıldı ve 13 gün sadrazamlık yapmış oldu.¹⁷

Mehmed Kâmil Paşa Kabinesi ve İttihat Terakki Cemiyeti

Topçu yüzbaşısı Salih Ağa'nın oğlu olan Mehmed Paşa Kıbrıs doğumludur. Kıbrıs mekteplerinde okuduğu sırada Arabça, Farsça, Rumca, ve Fransız dillerini öğrendi. Ağustos 1908'de Sadrazam olan Mehmed Paşa iyi bir eğitim görmüştü. Birkaç yabancı dil bilen ve reformcu yapısı sayesinde, Avrupalıların da saygısını kazanmış tecrübeli bir devlet adamı idi.¹⁸ Daha önce Evkaf Nazırlığı ve Maarif Nazırlığı yapmıştır. Daha önce de iki kez sadrazam olan Kâmil Paşa üçüncü kez sadret makamına atandı. Bu sadrazamlıkları döneminde, soğukkanlılığı sayesinde Sultan Abdülhamit'i açıkça tenkit edebilmesi ve ondan aldığı uyarılar karşısında hiç bir zaman pes etmeyerek uygun cevaplar vermesi herkesin takdirini kazanmıştı. Halk ve bir takım aydın kesimlerin yanı sıra İttihat ve Terakki Cemiyeti de, onun Said Paşa'dan daha iyi bir sadrazam olacağını ümit ediyordu. Daha önce Mabeyn Kâtibi olarak görev yapan Mehmet Tevfik Bey hatıratında, Kâmil Paşa'nın kabinesinde Hasan Fehmi Paşa'dan başka pek fazla işten anlayan kişilerin bulunmadığından bahsetmektedir.¹⁹

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sultan II. Abdülhamit'e zorla meşrutiyeti ilan ettirmelerine rağmen iktidarı ele alamadı. Bu durumun birçok nedeni vardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri içinde devleti yönetecek, kronik sorunlara çözüm geliştirecek tecrübeli devlet adamları yoktu. Cemiyet üyelerinin çoğunluğu asker kökenli kişilerdi.²⁰ Bu askerlerin en kıdemlisinin binbaşı rütbesine sahip olması Cemiyet'in en zayıf yönlerinden biriydi

İttihat ve Terakki Cemiyeti, İstanbul'da görüşmeler yapmak ve Meşrutiyet idaresini tesis etmek üzere bir heyet oluşturdu. Bu heyet Talât Bey, Cavit Bey ve Rahmi Bey'den oluşuyordu. Heyet padişahı ziyaret ederek kabineyi kurma görevini Kâmil Paşa'ya vermesini ve Harbiye Nazırlığı görevinin de Trablus Valisi Recep Paşa'ya verilmesini talep etti. Anayasa ilan edilmiş olmasına rağmen Sultan II. Abdülhamit, şeyhülislam görevde kaldığı

¹⁶ Talât Paşa, *Talât Paşa'nın Hatıraları*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş. Temmuz İstanbul, 1998, s. 35.

¹⁷ Gökhan Çetinsaya, "*II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi*", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, C. XLVII, S.47, İstanbul2016, s.393.

¹⁸ Kemal H. Karpat, *İslamın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, (çev: Şiar Yalçın), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s.351.

¹⁹ F. Rezan Hürmen, *Mehmet Tevfik Beyin II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, Arma Yayınları, İstanbul 1993, s.456-457.

²⁰ Nermin Zahide Aydın, "*İttihat Ve Terakki Cemiyeti Üyelerinden İsmail Canbulad (1880-1926)*", Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş 2014, s. 30.

için Bahriye ve Harbiye Nazırlarını kendisi seçmek istiyordu. Özellikle Recep Paşa'yı çok hırslı birisi olarak gördüğü için kabul etmek istemiyordu. Fakat daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Şeyhülislam Cemalettin Efendinin ve Kâmil Paşa'nın ısrarcı tutumu sayesinde bu fikrinden vazgeçti. Cemiyet, çok önem verdiği Harbiye Nazırlığı görevine kendi istediği ismi getirmiş oldu. Recep Paşa, İttihatçı değildi fakat onlar tarafından destekleniyordu.²¹ Kâmil Paşa kabinesinde başta İttihatçılar olmak üzere hiçbir siyasi guruba bağlı kimse yoktu. Daha önceki dönemlerde çeşitli unvanlarla devlet kademesinde çalışmış kişilerdi.²²

Kâmil Paşa'nın Harbiye ve Bahriye Nazırlarını seçiminde, padişahı ikna etmesinin arkasında İttihat ve Terakki Cemiyeti vardı. Zira Kâmil Paşa'ya kendi istedikleri kişileri seçtirmişlerdi. İttihatçılar Kâmil Paşa ile anlaşabileceklerini düşünüyorlardı. Henüz daha devlet yönetiminde görev alamayan İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri saraya yakın olmayan, tarafsız olarak gördükleri kişileri destekliyorlardı.²³

7 Ağustos 1908 tarihli gazetelerde yayımlanan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin beyannamesinde artık padişah ve hükümete güvenilmesi ve hükümetin de ülkenin durumu ile meşgul olması gerektiği vurgulanmaktaydı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, başlangıçta Kâmil Paşa Hükümetini tam destek veriyordu. İngiltere Kralı VII. Eduard, Kâmil Paşa'nın sadarete atanmasından çok hoşnut olmuştu. Bu atamadan dolayı Sultan II. Abdülhamit'e tebrik telgrafı dahi çekmişti.²⁴

Kâmil Paşa kabinesinin yanında gölge kabine görevi yapan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden oluşan bir heyet vardı. Söz konusu heyette Cemal Bey, Hakkı Paşa, Rahmi Bey, Cavit Bey, ve Hüseyin Kazım Bey gibi isimler vardı. Heyet hemen hemen devlet yönetimi noktasında her konuda Sadrazam Kâmil Paşa ile görüşüyorlardı. Kâmil Paşa'nın müsamahalı tutum ve davranışları nedeniyle başlangıçta herhangi bir problem çıkmadı. Fakat çok geçmeden İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin Anadolu ve Arabistan gibi ülkenin birçok yerinde keyfi davranmaya başladılar. Merkezi hükümetin haberi olmaksızın kazalarda ve sancaklarda kendilerince istemedikleri memurları görevlerinden azletmeye başladılar.²⁵

---

²¹ F. Ahmad, *a.g.e.*, s.38.

²² E. Z. Karal, *a.g.e.*, s.46.

²³ Ahmet Ali Gazel, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Paşa'nın İktidardan Düşürülmesi ve Askerlerin Buna Etkisi", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 8, İstanbul 2019, s.52.

²⁴ H. Bayur, *a.g.e.*, s.244.

²⁵ H. Bayur, *a.g.e.*, s.245.

Sadrazam Kâmil Paşa, Kanun-i Esasi'nin 10. ve 26. maddesine göre İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kastederek hiç kimsenin kanunun kendisine vermediği yetkiyi kullanamayacağını hatırlatıyordu. Fakat Cemiyet mensubu olan bazı kimseler, eski milletvekillerini, önemli devlet adamlarından bazılarını tutuklayarak hapsedmişlerdi. Ermeni Patriği de cebren tutuklanarak hapsedilmişti.²⁶

Kazım Karabekir Paşa,'ya göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteğini almış olan Sadrazam Kâmil Paşa göreve gelir gelmez haklarında herhangi bir yakalama kararı bulunmayan daha önce önemli görevlerde bulunmuş olan bazı devlet adamlarını tutuklattı. Bunlar arasında Serasker Rıza Paşa, Eski Tophane Müşiri Zeki Paşa, eski Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa gibi isimler vardı.²⁷ Fakat söz konusu tutuklamaları İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarlarının yaptığı aşikârdı.²⁸

Kâmil Paşa Hükümetinin en çok uğraştığı sorunların başında, Meşrutiyet'in ilanı üzerine ortaya çıkan özgürlük havasının halk tarafından yanlış anlaşılmasıyla ortaya çıkan asayiş sorunu idi. Özgürlüğün sınırları kesin olarak çizilemediği için, halk tüm yasakların bir anda kalktığını her şeyin serbest olduğunu düşünüyor ve buna göre hareket ediyordu. Halk, bir vatandaş olarak yerine getirmesi gereken sorumluluğu konusunda dahi tereddüde düşmüştü. İnsanlar vergilerini ödemedikleri gibi, İstanbul'da vapura ve tramvayı ücretsiz kullanmayı özgürlük sayıyordu. Özgürlüğün kötüye kullanılmasıyla hırsızlık olaylarının önü alnamaz olmuştu. İlk defa Osmanlı tarihinde daha önce görülmemiş bir şekilde, Anadolu Demiryolları Kumpanyası işçileri görev yapmışlardı.²⁹

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin amacı gerek seçim kampanyası sırasında olsun gerekse daha öncesinde olsun tek tip bir merkezi devlet oluşturmak istiyorlardı. Osmanlı Devleti'nin tüm tebaasını Türk vatandaşlığı adı altında bir araya getirmeye çalışıyorlardı.³⁰ Fakat başlangıçta işbirliği halinde hareket ettikleri gayrimüslimler bu şekilde düşünmüyordu. Onlar dinî cemaatler olarak örgütlenmişler ve bağımsızlık mücadelesinden vazgeçmeyeceklerini İttihatçılara ifade etmişlerdi. Ermeniler bunu açıktan açığa yapacaklarını da belirtiyorlardı.

Sadrazam Kâmil Paşa, bir taraftan İttihatçılarla mücadele dereken diğer taraftan da onlara karşı güç olabileceğini düşündüğü Prens Sebahattin tarafından kurulan Ahrar

²⁶ H. Bayur, *a.g.e.*, s.246

²⁷ Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Emre Yayınları İstanbul1995, s.406.

²⁸ H. Bayur, *a.g.e.*, s.246.

²⁹ E. Z. Karal,*a.g.e.*, s.53-54.

³⁰ Aykut Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913 Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913* (çev. Selda Somuncuoğlu), İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s.9.

Fırkası'na destek veriyordu. Fırkanın üyeleri arasında Kâmil Paşa'nın oğlu Said Paşa, Arnavutluk'un ayrılıkçı görüşleri savunan milletvekili İsmail Kemal Bey ve İttihatçılar içerisinde kendine yer edinemeyen ya da onlarla ayrılığa düşen birçok kişi vardı. Ahrar Fırkası ile Sadrazam Kâmil Paşa'nın ortak yönü İngiliz hayranı olmalarıydı.³¹ Kâmil Paşa İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devlet yönetiminde etkinliğini azaltmak için Ahrar Fırkası'nı desteklediği gibi onlara muhalif olanlara da destek veriyordu. Bu durum İttihatçıları rahatsız etmeye başlamıştı.³²

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Kâmil Paşa Hükümeti işbirliği içinde hareket etmesi, tamamen karşılıklı siyasi çıkarlara dayanıyordu. Açıkta birbirlerine karşı mücadele etmiyorlar gibi görünseler de gerçekte durum çok farklıydı. Çünkü İttihat ve Terakki Cemiyeti, padişahla Kâmil Paşa arasındaki ilişkiyi dengede tutuyordu. İttihatçılar ve Kâmil Paşa karşılıklı olarak birbirlerini çıkar gereği idare ediyorlardı. Cemiyet henüz iktidarı ele geçirecek bir kadroya sahip değildi. Daha doğrusu bu aşamada devleti yönetme cesaretini kendilerinde bulamıyorlardı. Yapılacak olan seçimde Meclis-i Meb'ûsân'da çoğunluğu sağlayarak iktidara gelmeyi hedefliyorlardı. Örgütlü olarak hareket eden İttihatçıların adaylarının çoğunu toprak sahibi ağalar ve serbest meslek sahipleri oluşturuyordu. Azınlıklarla da seçim için anlaşmaya vararak iktidarı ele geçirmeye çalışıyorlardı. 1908 seçimlerinde ortaya çıkan mecliste azınlıklar da mecliste önemli oranda temsil hakkı elde etmişlerdi. 288 üyeli mecliste, 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav, ve 4 Yahudi mebus vardı.³³ Enver Ziya Karal'a göre yapılan bu seçimde 240 mebus seçilmişti. Müslüman olanların sayısı 200 iken gayrimüslim mebus sayısı 40 idi.³⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti başlangıçta yeni kabineyi destekleyeceğini duyursa da daha sonra Kâmil Paşa ile anlaşmazlığa düşerek karşı karşıya geldiler.³⁵ İttihatçılardan Nazım Bey ve Ahmet Rıza Avrupa'da yaptıkları seyahatlerde kendilerinin Osmanlı Devletinin temsilcisi gibi davranıyorlardı. Sadrazam Kâmil Paşaya danışılmadan Balkan Komitesini ağırlama görevinin kendisine yüklenmesiyle İttihatçılarla Sadrazam arasında gerginlik su yüzüne çıktı. Gerginliğin artarak devam etmesi üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti önde gelenleri Sulatan II. Abdülhamit ile görüşerek Sadrazamın görevden alınmasını talep ettiler. Bunun üzerine padişah kendi aralarında anlaşmış bir ismi bildirmeleri halinde sadrazamı

³¹ A. Kansu, *a.g.e.*, s.11.

³² Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras Yayınları, Ankara 2013, s.57.

³³ F. Ahmad, *a.g.e.*, s.46.

³⁴ E. Z. Karal, *a.g.e.*, s.62.

³⁵ Hikmet Bayur (1971), "Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Paşa'nın Siyasal Durumu", *Belleten*, S. XXXV, Ankara 1971, s.106.

azledeceğini ifade etti. Fakat İttihatçılar bir hükümet buhranı ortaya çıkabileceği endişesiyle meclis açılıncaya kadar Kâmil Paşa'nı görevine devam etmesi gerektiği yönündeki görüşlerini padişaha ilettiler.³⁶

Sadrazam Kâmil Paşa İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır Merkezi ile anlaşma yollarını deniyordu. Tecrübeli bir siyasetçi ve devlet adamı olan Kâmil Paşa, Cemiyet kendisini iktidardan indirmeden onları parçalamaya çalışıyordu. Bu maksatla cemiyetin Manastır merkezi ile Selanik merkezi arasındaki görüş ayrılığından yararlanmaya çalıştı. İttihatçılar desteklediği Bahriye ve Harbiye Nazırlarını görevden alarak kendi istediği isimleri göreve getirdi³⁷

Kâmil Paşa kabinesinin Mebusan Meclisince yapılan oylamada güvensizlik oyu almasında, İttihatçıların başta Harbiye ve Bahriye Nazırlarının kim olacağı konusunda Kâmil Paşa ile düştükleri anlaşmazlık vardı. Zira II. Meşrutiyetin ilk sadrazamı olan Sait Paşa ile de söz konusu nazırlıklara kimlerin atanacağı konusunda İttihatçılar ile bir sorun yaşanmıştı. Bu durum da Sait Paşa kabinesinin istifası ile sonuçlanmıştı. Kurulan kabinelerde aktif olarak görev alamayan İttihat ve Terakki Cemiyeti önde gelenleri, adeta gizli bir ihtilal komitesi gibi el altından devleti idare etmeye çalışıyorlardı. Bu durumda mevcut kurulan kabinenin başında olan sadrazamlarla sorun yaşamalarına neden oluyordu. 14 Şubat 1909 tarihinde Mecliste yapılan oylamada Kâmil Paşa hükümeti, 207 mebusla yapılan oylamada 196 güvensizlik oyu ile düşürüldü.³⁸

Meclis-i Meb'ûsân

---

³⁶ A. A., Gazel, a.g.m. s.52.

³⁷ E.Z. Karal, a.g.e., s.70.

³⁸ Yaşar Özüçetin -Siddık Yıldız, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Meclis-i Mebusan'ca Düşürülen İlk Kabine: Paşa Hükümeti" *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1 , S.13, Erzurum 2009 s. 22.

Sonuç

İttihat ve Terakki Cemiyeti, otuz üç yıl aradan sonra Sultan II. Abdülhamit'e Meşrutiyet'i ikinci kez ilan ettirmek zorunda bıraktı. Fakat cemiyet üyeleri arasında, Osmanlı Devleti gibi büyük bir devleti yönetecek tecrübeli devlet adamları yoktu. Bu durum Cemiyet'in en zayıf noktasını oluşturmaktaydı. Genellikle askerîye içerisinde teşkilatlanmış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en kıdemli üyeleri binbaşı rütbesinde idi. Cemiyetin başlangıçta söz konusu durumu bertaraf etmek için uyguladığı strateji, kendilerinin emrinde hareket edebilecek kişilerin sadrazam olması ve kabinede görev almasını sağlamaktı. Ancak bu sayede devlet yönetiminde söz sahibi olabileceklerdi.

Meşrutiyetin ikinci kez ilanıyla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti, Sultan II. Abdülhamit ile görüşerek kendilerinin istediği yönde hareket edebileceğini umdukları Kâmil Paşa'nın Sadrazam olmasını temin ettiler. Kâmil Paşa kurmuş olduğu kabinede, İttihatçıların özel önem atfettiği Harbiye ve Bahriye Nazırlıklarına onların istediği isimleri padişahı ikna ederek görev verdi. Harbiye ve Bahriye Nazırlıklarına yapılacak atamalarda, İttihat ve Terakki Cemiyetinin ısrarcı davranmasının nedeni buralarda teşkilatmış olmalarıydı. Bu Nazırlıklara kendi iradelerinin dışında birinin atanması, Cemiyetin iktidar üzerindeki etkisini zayıflatabilirdi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, devlet işlerini Kâmil Paşa ile birlikte idare etmek için kendi aralarında gayrı resmi bir heyet oluşturdu. Başlangıçta bu heyet, Sadrazam ile uyum içerisinde hareket ediyordu. Fakat Cemiyetin gittikçe devlet işlerine müdahalesinin artması, Sadrazam Kâmil Paşa ile aralarının bozulmasına neden oldu. Bu şekilde gölge kabine kurarak devleti yönetmeye mecbur kalan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Kâmil Paşa arasındaki sürtüşme bir süre sonra gün yüzüne çıktı. Çünkü devlet yönetimi hiçbir zaman çift başlı idareyi kaldıramazdı. Kâmil Paşa kabinesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi yoktu. Sadece Cemiyetin desteklediği isimler vardı. Daha sonra bu sürtüşme, Kâmil Paşa hükümetinin düşürülmesi ile sonuçlandı. Askerîye içerisinde teşkilatmış olan ve gücü elinde bulunduran Cemiyet, padişahı saltanat değişikliği ile tehdit ederek her istediğini yaptırabiliyordu.

Sadrazam Kâmil Paşa ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki sürtüşmeyi İttihatçılar kazandı. Kâmil Paşa sadaret görevini bırakmak zorunda kaldı. Askerî gücü ve geniş kitleleri arkasına almış İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin karşısında, Kâmil Paşa'nın dayanacak bir gücü yoktu. Sultan II. Abdülhamit ise İttihatçıların tehditleri ile onların her istediğini yapmak

zorunda kalıyordu. Bu durum İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin adım adım iktidar olma hedefine doğru ilerlediğini gösteriyordu.

Kaynaklar

- AHMAD, F., *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (çe. Nuran Yavuz), Kaynak Yayınları, İstanbul 1999.
- AVAGYAN A. ve MİNASSİAN G. F., *Ermeniler ve İttihat Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras Yayınları, Ankara 2013.
- AYDIN, N. Z., *İttihat Ve Terakki Cemiyeti Üyelerinden İsmail Canbulad (1880-1926)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Haziran-2014.
- BAYUR, H., “Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Paşa'nın Siyasal Durumu”, *T.T.K. Belleten Dergisi* Ocak 1971, C. XXXV, S. 137, s. 61-117.
- BAYUR, H., *Kâmil Paşa'nın Siyasi Hayatı*, Sanat Basımevi, Ankara 1954.
- BİRECİKLİ, İ. B., “Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 2, S.3, Ankara 2008., s.211-226.
- ÇETİNSAYA, G., “II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, C. 47. S. 47, İstanbul 2016, s. 353-409.
- DEVELLİOĞLU, F., *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügat (Eski Ve Yeni Harflerle)*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2008, s.631-632.
- GAZEL, A. A., “İkinci Meşrutiyet Döneminde Paşa'nın İktidardan Düşürülmesi ve Askerlerin Buna Etkisi”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 8, Nisan 2019., s.51-69.
- HANİOĞLU, M. Ş., “Meşrutiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C. 29., Ankara 2004. s. 388.
- HANİOĞLU, M. Ş., *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.
- KARABEKİR, K., *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Emre Yayınları, İstanbul 1995.
- KARAL, E. Z., *Osmanlı Tarihi, IX. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.
- KARPAT, K. H., *İslamın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, (çev. Şiar Yalçın), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.

KIZILTAN, Y., I. “Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Meb’ûsân’ı”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 26, S. 1 Ankara 2006, s. 251-272.

KURAN, A. B., *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.

HÜRMENT, F. R., *Mehmet Tevfik Beyin II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, Arma Yayınları, İstanbul 1993.

ÖZTÜRK, C., *İmparatorluktan Ulus Devlete Türk İnkılap Tarihi Ve Türkiye Cumhuriyeti*, İstek Yayınları, İstanbul 2018.

ÖZÜÇETİN, Y., ve YILDIZ S., “İkinci Meşrutiyet Devrinde Meclis-i Mebucan’ca Düşürülen İlk Kabine: Paşa Hükümeti” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2009, s.11-24.

SANDER, O., *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918’e*, İmge Kitabevi, 23. Baskı Eylül 2012.

TALÂT PAŞA, *Ermeni Vahşeti ve Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2006.

TALÂT PAŞA, *Talât Paşa'nın Hatıraları*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş. İstanbul 1998.

TUNAYA, T. Z., *Tarık, Türkiye’de Siyasal Partiler*, C.1., Hürriyet Vakfı Yayınları, Ocak 1988.